

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2025/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők
Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borítóterv
Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi
Tanszék vezetője (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

ÖTVÖS PÉTER

„Térdet fejet neki hajték”

Balassi Petrarca-élménye (kísérlet) 9

SZOLYKA HAJNALKA

„Honi héroszok”

Panteonizáció Kazinczy két korai episztolájában 27

KRITIKAI LAPOK

BALÁZS-HAJDU PÉTER

Tükör által homályosan

A magyar ponyva új tüköre: Tanulmányok a népszerű nyomtatványok kutatásáról, szerk. CHIKÁNY Judit, Csórsz Rumen István, Bp., Reciti, 2024 (Reciti Konferenciakötetek, 28). 49

ERDŐS ANGELIKA

„Tinódiak” és a hungarus héroszok

Ács Pál, *Hősök és hőseinek: A magyar hősköltészet Zrínyi előtt*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2024. 57

HAJDU PÉTER

A szklabonyai fiú, aki a magyar irodalmi életet hódította meg

Császtvay Tünde, *Kettős tükörben: Mikszáth Kálmán élete és kora*, Bp., Osiris, 2024 (Osiris Irodalomtörténet). 61

NÓBIK ATTILA

Nőtörténetírás és ismeretterjesztés határán. Szécsi Noémi nőtörténeti köteteiről

Szécsi Noémi, *Lányok és asszonyok aranykönyve: Szépség, egészség, termékenység és sexualitás a 19–20. század fordulóján*, Bp., Park, 2019; *Régen minden lánynak jutott férj: A nők neveltetése és szereplehetőségei a 19–20. század fordulóján*, Bp., Park, 2024; *Jókai és a nők*, Bp., Magvető, 2025. 71

HASZNOS MULATSÁGOK

JÓKAI 200

OWAIMER OLIVER – RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

Egy hírhedt kalandor a tizenkilencedik századból

Megjegyzések a Jókai-évről 79

FILLÉRTÁR

LOVAS BORBÁLA

Vergilius eclogáinak fordításai egy unitárius kódexben 103

Három ecloga-fordítás az Ms. U. 59. jelzetű kódexből (Közzéteszi Lovas Borbála) 111

ERDŐS ANGELIKA

Guido de Columnis Trója-regényének első fordítása egy 17. századi naptársorozatban 121

Igazán való históriája amaz régenten való Trója városának első romlásának és épületinek,

végére veszedelmének (Közzéteszi Erdős Angelika) 139

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts	151
A lapszám szerzői	153

Ötvös Péter

„Térdet fejet neki hajték”

Balassi Petrarca-élménye (kísérlet)

„Tudod, még mindig jobb, ha valakinek van
hipotézise, mint ha nincs.”¹

Az irodalom nyomatékosan felhívta már a figyelmet (korábban Ferenczi Zoltán 1920-as akadémiai előadásában, majd Eckhardt Sándor tanulmányaiban)² a Balassi-költészet petrarkista hatásaira. Klaniczay Tibor 1960-as nagy tanulmányának³ erre vonatkozó tanulságait nincs okom most összefoglalni. Mindnyájan jól ismerjük és sokat idézzük, legtöbbször egyetértően. Klaniczay legfontosabb kijelentése az volt, hogy „a Petrarcat utánzó költészet, az úgynevezett petrarkizmus, nemcsak Itáliában, hanem rövidesen egész Európában a szerelmi líra főiránya lett a XVI. században”, és az egyforma sablonok halmozása következtében „a petrarkista költészet alapjaiban formalista jellegű lett [...] a költői alkotás költői gyakorlattá sekélyesedett”.⁴ Balassi Bálintot ugyanakkor szoros Petrarca-követőnek gondolta: a „Júliához írt költemények gazdag és bonyolult mondanivalója” szerint ciklusban értelmezhető, és a „Júliának elküldözgetett versekből egységes mű, magyar *Canzoniere* született”.⁵

A konvencionális petrarkista elemek használata azután így került be *Kézikönyvünkbe* is.⁶ Idézek: „a petrarkista költészet eszköz-készletének Balassi már annyira birtokában van, hogy akár van előtte kimutatható költői minta, akár nincs, költeményeit a kor tudós ízlése szerint alkotja”, de a szerzők (Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor) azt is állították, hogy „[b]iztosan [!] ismerte Balassi Petrarca *Il canzoniere*jét, a reneszánsz szerelmi versciklusok legtöbbet utánzott és legnagyobb példaképét”.⁷

A petrarkista irodalmi divatot valóban ismernie kellett a sok nyelven értő Balassinak, de az bizonytalan, vajon magát Petrarcat olvasta-e? Mert ami Balassinál

1 Holl Béla Ötvös Péternek, Szeged, 1982.

2 *Valentin Balassi e Petrarca*, 1921; illetve *Balassi Bálint és Petrarca*, 1972. Utóbbit lásd: Eckhardt Sándor, *Balassi-tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1972 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27), 253–266.

3 KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 183–295.

4 *Uo.*, 192–193.

5 *Uo.*, 232.

6 *A magyar irodalom története*, I–VI, főszerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1964–1966.

7 GERÉZDI Rabán, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint = A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 448–481, 466–467.

és Petrarcanál közös, az túlságosan is az európai szerelmi költészet közkincséhez tartozik. Balassi Bálint egyszer sem említette Petrarca nevét, és egyetlen verset sem fordított tőle: az összehasonlító vizsgálatok tanulsága idáig az, hogy Balassi inkább a kortárs olasz költőket ismerte, akiknél a Petrarca-motívumok immár közhelyszerűek.

A Petrarca-évfordulóra (születésének hétszázadik évfordulójára, 2004-ben) több fontos magyarországi megemlékezés is született. Ezek között Szörényi László kötetbe is rendezett tanulmányait tartom a hazai művelődés- és irodalomtörténet szempontjából a legértékesebbeknek.⁸ Balassi Bálint ugyan nem említi Petrarcat, de Szörényi is idézi az Eckhardt-tanulmány ide vonatkozó tanulságát: „nevét már kisdíákkorától ismerte, hiszen házitanítója, Bornemisza Péter, a kalandos sorsú lutheránus prédikátor és író, Volaterranus könyvét használta tanításra, amelyben aláhúzta Petrarca életrajzát.”⁹ Mint a hazai Petrarca-kutatás évtizedek óta legkitűnőbb szakértője, Szörényi is azt állítja, hogy

„[a] Balassi Bálintról szóló hatalmas szakirodalom maradandó megállapításai közé tartozik, hogy a költő egyrészt megkomponált verseskötetének szerkezeti felépítését, másrészt szerelemideológiáját, harmadrészt magának a nemzeti nyelvű világi költészetnek a poétikai létjogosultságát legnagyobbbrészt Petrarca és bizonyos petrarcista olasz és latin költők műveit tanulmányozva alakította ki.”¹⁰

I. „A megkomponált verseskötet” – a kötetszerkesztés és a kompozíció kérdése Balassinál

A *Balassa-kódex* szerkezetére vonatkozó legújabb tanulmányok sem vonják kétségbe a versgyűjtemény *megszerkesztett struktúráját*. A „többszörös másolás során a kódex szerkezete akár erőteljesen is módosulhatott”,¹¹ de nincs okunk kételkedni a gyűjtemények (*Nagyciklus* és *Júlia-ciklus*) megkomponáltságában, a versek – immár több mint negyven esztendeje elfogadott – narratív, történetmesélő struktúrájában.

Varjas Béla nagy ívű áttekintése¹² volt az első jelentős megszólalás ebben a tárgyban, még Horváth Iván Balassi-könyvének¹³ megjelenése előtt. Varjas tanulmánya jól ismert, eredményeivel azóta is kitüntetetten számol a Balassi-kutatás. Most az általa Nagyciklusnak nevezett gyűjtemény egy bizonyos pontjához, mégpedig a há-

8 SZÖRÉNYI László, *Önfiloszhatyú: Irodalomtörténeti rejtélyek*, Bp., Balassi, 2010.

9 SZÖRÉNYI László, *Petrarca eszméletörténeti hatása a XVI–XVII. századi magyar irodalomban = Uo.*, 52–66, 55. Szörényi ehelyütt Borzsák István idevágó tanulmányára hivatkozik (BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1960, 443.), mindazonáltal a Volaterranus-kötet aláhúzott sorait már Eckhardt Sándor is említi. ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin, 1941, 132.

10 SZÖRÉNYI, *Petrarca...*, 55.

11 VADAI István, *Balassi Bálint elvegyült énekei*, ItK, 118(2014), 393–402, 393.

12 VARJAS Béla, *Balassi Nagyciklusa*, ItK, 80(1976), 585–612.

13 HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.

zassága után szerzett énekek egy csoportjához szeretnék hozzászólni. Mondanivalóm szempontjából igen fontos, hogy Varjas Béla a rekonstruált gyűjteményben „minden versre kiterjedő tudatos belső rendszerező elvet” látott,¹⁴ még ha nem is foglalkozott behatóan a házasság után szerzett versek, azaz az úgynevezett Júlia-ciklus nyílt szerkezetének kérdésével.

Horváth Iván, már Varjas Béla idézett tanulmányának megjelenése után, megnyugtatóan tisztázta a nyílt és zárt szerkezet kompozíciós elvét és ennek a Balassi-gyűjteményre való alkalmazhatóságát.¹⁵ A számozott versek szegmentálható, azaz részenként is értelmezhető jellege, így gondolja Horváth Iván (és nyomában most én is), másodlagos jelentőségű a kompozícióban, mert ennél jóval erősebb a lineáris, narratív, időbeli, fikciós szerkesztés.

Engem ez a határozott és azóta sem cáfolt (legfeljebb néhány pontján erőtlenül vitatott) vélemény megnyugtat, mert úgy gondolom, az úgynevezett Júlia-ciklust először úgy kell olvasni, mint először egy regényt: azaz lineárisan, az időbeliségre érzékenyen. A versek, noha az időbeli szerkezetet megbontja az *inventio poeticák* sorozata, egymást értelmezik. Az érdekelt, miképpen vezette fel Horváth Iván az úgynevezett Júlia-ciklust:

„Nem ismertetném részletesen az ideális tartalomjegyzékből amúgy is jól követhető teljes narratív szerkezetet, elmesélve, hogy Cupido Credulusnak álmában megmutatja Júliát (37., *Ez világgal bírő*), akivel az találkozik is (38., *Egy kegyes képében*), és köszönti, mire Júlia csak mosolyog (39., *Ez világ sem*), s ezért Credulus Cupidóhoz fordul (40., *Engemet régőlt*) stb.”¹⁶

Ehelyett inkább arra hívta fel a figyelmet, hogy a nevezetes 58. számú (*Ó nagy kerek*) vers után következő sorozat szerves része a Júlia-ciklusnak, hiszen „[a] szépségek e katalógusszerű felsorakoztatása [...] nem tudja elnyomni szívében a szenvedést (64., *De mit gyötresz*; 65., *Pusztában zsidókat*), ezért elhagyja az országot, s verseit tűzre veti (66., *Ó én édes hazám*)”.¹⁷

Pirnát Antalt a megszólalás formája, a műfajt konnotáló metrum érdekelte az úgynevezett Júlia-ciklusban, a narratív szerkezetre nem tért ki. Azt írta, hogy a 35. számú vers, éppen nótajelzése miatt, a *genus humile* iskolapéldái közé való (*ezt akkor szerzette, hogy az ő felesége idegensége miatt az régi szeretőjén kezdett szívében megindulni, arra az oláh nótára, azmint az eltévedt juhokat siratja volt az oláh leány*). „Ugyanez a versforma még egyszer előkerül a Júlia-versek között a kódex 39. énekében (*Hogy Juliára talál, így köszöne neki; Az török »Gerekmez bu dünya sensiz« nótájára...*)”. Pirnát gondolatmenete így folytatódik:

14 VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 322. (A könyv *Balassi lírai regénye: A Nagyciklus* című fejezete a korábban idézett ItK-tanulmány kibővített változata. Az itt idézett mondat azonban csak a kötetbeli változatban megtalálható – a szerk.)

15 HORVÁTH, Balassi..., 79–103 (*A nyílt/zárt szerkezet kompozíciós elve* című fejezet).

16 Uo., 79.

„Az ének az egzotikus nótajelzés ellenére a lehető legegyszerűbb [!]; szinte azt mondhatnám: olyan, amilyennek a XIX. századi poétika az ideális *népdalt* elképzei. Nem véletlen, hogy Balassi Bálint szerelmes énekei közül ez vált a leginkább népszerűvé a következő század folyamán, legalábbis ezt utánozták legtöbben a XVII. századi énekszerzők közül. [...] A keresetten egyszerű – a mai olvasó számára kétségkívül egyértelműen népdalszerű – forma [!] nyilvánvalóan azt az illúziót kívánja kelteni abban, aki a »maga kezével írt könyv« kontextusában ismeri meg az éneket, hogy Balassi, amikor Juliával *valóban* találkozott, *valóban* így köszönt neki. A rögtönzött köszöntés nyilván a társadalmilag elfogadott, konvencionális formákkal [!] él, természete szerint nem is lehet másmilyen, csak közhelyszerű [!]. Az ének utolsó strófája ugyanakkor egyértelműen utal a stílusnemre is:

Juliámra hogy találék, örömömben így köszénék,
Térdet-fejet néki hajték, kin ő csak elmosolyodék.

A köszöntés tehát a *humilitas*, az alázat kifejezése, következésképpen a *stilus* és a *modus* is, amelyben a vers megszólal, *humilis*. Talán nem véletlen az sem, hogy terjedelem s logikai zártság tekintetében a petrarcai szonettformát éppen ez az ének közelíti meg a leginkább Balassi valamennyi verse közül.”¹⁸

A Pirnát megfogalmazásában „lehető legegyszerűbb”, „népdalszerű”, „konvencionális”, „közhelyszerű” forma számomra is fontossá válik a vershelyzet és a poétikai szituáció bemutatásakor.

Kőszeghy Péter Balassi-könyvében ugyancsak azt állítja, hogy az első 33 vers mikrociklusai a második 33 vers makrociklusát előlegezik. Azaz az első 33 vers több szerelmet és erre több orvosságot kínál, sok kis *remedium amoris*, ezzel szemben a második 33 egyetlen szerelemről és az ő orvosságáról ír.¹⁹ Nem foglalkozik kitüntetetten a kompozícióval, ezért csak annyit említ meg, hogy „a második 33 vers esetében a versek egymásra vonatkoztatottságát (Julia-ciklus, búcsúzó versek) a szakirodalom már többször és meggyőzően bizonyította, érveiket, megfigyeléseiket csak megismételni tudnám”.²⁰

Ezen a ponton, Balassi kötetkompozíciója kapcsán, újra visszatérek Petrarcahoz, de a kutatásban általában elfogadott meggyőződést követve az úgynevezett Júlia-ciklus narratív, történetmondó szerepét már nem vonom kétségbe.

¹⁷ Uo., 79–80.

¹⁸ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi, 1996 (Humanizmus és Reformáció, 24), 25–26. Az első kiemelés tőlem. Ha másként nem jelölöm, a kiemelések mindig az eredetiből származnak – Ö. P.

¹⁹ KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphióon*, Bp., Balassi, 2014, 272.

II. Petrarca találkozása Laurával

Petrarca híres találkozása Laurával, régóta tudjuk, 1327. április 6-án, nagypénteken (valójában húsvét hétfőn) történt az avignoni Szent Klára-templomban. A találkozást Petrarca sokat használt, folyamatosan olvasott, kalandos sorsú Vergilius-kötetének előlapjára jegyezte fel. A nyolcsoros feljegyzést Lengyel Réka fordításában idézem:

„Laura, akit erényei híressé tettek s magam oly sokáig dalaimmel ünnepelem, ifjúkorom kezdetén tűnt fel először szemeim előtt, az Úr 1327. évében, április 6-án az avignoni Santa Chiara-templomban, az éjjeli ima idején, és ugyanezen városban, ugyanúgy április havának ugyanazon napján, ugyanúgy az első órában, az 1348. évben, kiveszett e fényből az ő fénye; míg én véletlenül éppen Veronában voltam, mit sem sejtve, jaj, e végzetes eseményről. [...] Tiszta és gyönyörű testét a minorita testvérek temetőjében helyezték nyugalomra annak a napnak estéjén, amelyen elhunyt. Biztos vagyok benne, hogy lelke visszatért az égbe, ahonnan jött, ahogyan Africanusé, akiről Seneca ír. Keserű édességgel jegyeztem fel e fájdalmas eseményt, épp ide, erre a helyre, melyre sokszor rápillantok, hogy – ha újra és újra elolvasom és ráébredek, milyen gyorsan repül az idő – emlékeztessen arra: nem lehet már semmi, amiben örömet találnék ebben az életben, s miután elszakadt a legerősebb kötelék, mely itt tartott, ideje elmenekülni Babilonból [ti. Avignonból – Ö. P.]”²¹

Az újabb kutatásban az a (régí) kérdés tematizálódik legerősebben, vajon a *Dalok*-könyvben egy stilizált *donna reale* szerepel-e, vagy egy elképzelt úgynevezett *Min-nedame*?

Tudjuk, legalább három információnk van, közvetlenül Petrarcától, mely reális létezőként mutatja be Laurát: Giovanni Colonnának írott ismert levelében visszatartja, hogy fiktív személyről lenne szó, a híres Vergilius-kódex (*Codex Ambrosianus*) előbb idézett és jól ismert bejegyzése ugyancsak létező személyről szól,²² és a *Secretum* III. könyvének heves vitájában megint csak valóságos nőként kerül elő.²³ Augustinus éppen azzal vádolja itt viszonylag hosszan Francescót, hogy „egy teremtet [!] nő csábításai” ragadták meg,²⁴ és így nem illendően szerette magát a Teremtőt.

A kérdés tétje igen nagy. A legkorábbi Petrarca-kiadások is igyekeztek már azonosítani Laurát: Georg Lauer, Würzburgból származó német nyomdász 1471-ben

20 *Uo.*, 282.

21 LENGYEL Réka, *Petrarca, a lélekvezető: A De remediis utriusque Fortunae újraértékelése*, PhD-disszertáció, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2011, 8, https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1592/1/LengyelR_disszertacio.pdf.

22 Akkor is, ha a kódexben nem Lauráról, hanem Laureáról ír.

23 FRANCESCO PETRARCA, *Kétségeim titkos küzdelme*, ford. LÁZÁR István, Szeged, Lazi, 1999, 85–150.

(ottani működésének második évében)²⁵ Rómában kiadta a *Petrarca volgare* kötetét. Itt az előszóban *elsőként* közöl adatokat Petrarca életéről (*vita*), és idézi a Vergilius-kódex bejegyzését is Lauráról, valamint a Colonna-levélnak az életrajzra vonatkozó (perdöntőnek beállított) sorait. Ezek az adatok azt szuggerálták tehát, hogy a *Daloskönyv*ben megírtak mind igazak.²⁶ (Petrarca egyéb leveleiben sehol sem említi Laurát.)

Georg Lauer kiadása nagy hatásúnak bizonyult. Alessandro Vellutello, akihez a *Daloskönyv* kiadásának *legdöntőbb fordulata* kötődik, elsőrendűen számolt vele, és tovább is gondolta a könyv szerkezetét.

Mi volt ez a döntő fordulat? 1525-ös kiadásában²⁷ Vellutello Laurát időben és térben is szituálja, genealógiát ad, megnevezve még a szüleit is. A *Daloskönyv* verseit igyekezett valóságos életszituációknak megfeleltetni (ez akkor újdonság volt a Petrarca-filológiában), és a gyűjteménynek (a verseknek az életrajzzal harmonizáló átrendezésével) narratív struktúrát adott. Számára nem Petrarca, sokkal inkább Laura vált fontossá. A *Canzoniere* szerelmes regénnyé változott. A korábbi kiadások két fejezetét (*rime in vita / rime in morte*) egy harmadikkal toldotta meg (*rime sopra vari argumenti*), egy olyan fejezettel, amely nem kapcsolódik a szerelmes történethez. Az irodalom szerint Vellutello a *Daloskönyv* első zseniális regényesítője, ezt még August Wilhelm Schlegel is így tanította Berlinben. Az életrajzi adatok olyannyira fontossá váltak, hogy 1533 áprilisában Laura sírját is megtalálni vélték. A 16. századi Petrarca-értelmezések mind Vellutello kiadásaira támaszkodtak (a kötet huszonhatszor jelent meg csak a 16. században).

III. Balassi találkozása Júliával

A találkozásukat bemutató versekről (háromról van szó) Varjas Bélának a *lírai regényről* írott, már említett és méltatott nagyszabású tablójában egyáltalán nem olvasunk megközelítést. Klaniczay Tibornak a *szerelem költőjéről* írott tanulmányában olvashatunk fontos, azonban inkább az *élményköltészetet* exponáló elemzést. Nem akarom hosszan idézni: Balassi „az epikus fonalat immár a költő és Júlia találkozásával folytatja”. A versek *összekomponálása*

„a ciklus-szerkesztés valóságos remeke. Az elsőben [...] a költő még csak megpillantja Júliát; a következőben (»Egy kegyes képében«, 45. sz.) már egy vele való váratlan találkozást örökít meg; ezt a költő köszöntését, kedves bókjait elsoroló »Ez világ sem kell már nékem« kez-

24 Uo., 98.

25 Bizonyíthatóan 1470 és 1481 között működött Rómában (Szent Eusebius-kolostor), 12 év alatt 54 nyomtatványt bocsátott ki.

26 Vö. Florian MEHLTRETTER, *Kanonisierung und Medialität: Petrarca's Rime in der Frühzeit des Buchdrucks (1470–1687)*, Mitarbeit Florian NEUMANN, Vorwort von Gerhard REGN, Münster, LIT, 2009 (Pluralisierung & Autorität, 17), 31.

27 Az első kiadás címe: *Le volgari opere del Petrarca* (Velenice, 1525); a második kiadástól a cím: *Il Petrarca con l' expositione di M. Alessandro Velutello* (Velenice, 1528).

detű híres ének (46. sz.) követi; s végül a költőnek Júliához való meghatott szerelmi könyörgése és vallomása (»Engemet régólta, sokféle bánatban tartó én édes szívem«, 48. sz.) zárja le ezt a kis csoportot.”²⁸

Klaniczay mindenesetre azt állítja, hogy „ezek az élmények nem lehettek egyidejűek”, hiszen „míg az »Egy kegyes képében« kezdetű vers még gyászruhában mutatja Júliát, addig az »Engemet régólta« kezdetű már díszes ünnepi öltözetben”, ez tehát „már a gyászév letelte után készülhetett csak”.²⁹ Tanulmányában viszonylag hosszan foglalkozott a ciklusszerkesztésnek ezzel a kis „remekével”. Oldalakkal később összegzi elemzését: „Alig van még egy olyan helye a ciklusnak, ahol Júliáról annyira *reális, plasztikus képet* rajzolna a költő, mint a vele való találkozást megörökítő versben. A »kapu közben« elsurranó gyászruhás nő, amint a fejét is elborító fátyol közül előszikráznak »vidám szemei«; *igazi, valóságos földi szépség*.”³⁰

Körülbelül így került bele azután *Kézikönyvünkbe* is a Júliával való találkozás: Venus és Cupido ígérete szerint a költő valóban találkozik Júliával, s most

„három [...] *élményen alapuló vers* következik, melyek által egy-egy pillanatra földközébe kerül a mitikus Júlia: a »kapu közben« elsurranó gyászruhás nő, amint a fejét is elborító fátyol mögül előszikráznak »vidám szemei«, valóságos, földi reneszánsz szépség; a költő kedves keleties zamatú bók-áradatán is az élő Júlia–Anna »mosolyodék« el egy pillanatra, s elhisszük a költőnek, hogy »Öszvekulcsolt kézzel, hajlott térdel fővel« olyasféle lángoló vallomást mondhatott el hölgyének, mint amely az *Engemet régólta...* kezdetű könyörgésében olvasható”.³¹

Nézzük tehát most már a találkozást, majd egyúttal a szerelemért, Júlia szerelméért való könyörgést tematizáló, a narratív és időbeli szerkezetet eminensen alakító három verset valamivel közelebből. Először a fontosabb Balassi-kiadásoknak a versekhez írott jegyzeteit, majd a találkozást megidéző jellemző szavakat, illetve a versek formatörténeti jellemzőit ismertetem.

HARMINCNYOLCADIK: Immár hogy az Cupido
mutatására megsaldítja Juliát, azfelé mégyen, kit szinte
egy kapuközben talál elő, s közöl így szól:
Egy kegyes képében etc.
ugyanazon nótára³²

28 KLANICZAY, *A szerelem...*, i. m., 242.

29 Uo.

30 Uo., 243. Kiemelések tőlem – Ö. P.

31 GERÉZDI, KLANICZAY, i. m., 468. Az első kiemelés tőlem – Ö. P.

32 Vö. HARMINCHATODIK: *Egy nagy követséggel etc.* az nótája „Csak búbanat”; HARMINCHETEDIK: *Ez világgal bíró, felséges Cupido etc.* [azon nótára]

Eckhardt Sándor kiadása³³

45. (XXXVIII.)

Egy kegyes képében...

Jegyzet: „A kapuközben való találkozás alighanem Pozsonyban történt: itt is volt Ungnádéknak nagy házuk és háztartásuk, mert itt tartották lányuk esküvőjét 1584 január 22-én [...], másrészt a »kapu köze«, ahol véletlenül találkoztak, talán a kamara épületében volt, ahol mindkettejüknek sok dolguk akadt birtok- és adóügyeikben. [...] De várkapura is lehet gondolni”.³⁴

Eckhardt itt idéz egy eskütételt az árvai „kapu közben”, amely levélrészlet az én később megfogalmazott hipotézisem számára is erős jelentéssel bír: „Eadem forma az Vdwarbyrois az *kapu közébe* solenniter eskewtt meghvgian ott Arwaba Balassy Istwan vram kezén, hogy Zryny Katha azzonnak es gyermekynek tarthiak az hazatt (Forgách Simon Nádasdy Ferenchez, Surán 1576 aug. 20)”³⁵

Kőszeghy Péter kiadása³⁶

HARMINCNYOLCADIK

Egy kegyes képében...

Jegyzet: „A kegyes (Losonczy Anna) gyászöltözete arra utal, hogy még nem telt le a gyászév, a vershelyzet idején még nem múlt el egy év Ungnád Kristóf halála (1587. november eleje) óta.”³⁷

szóhasználat³⁸

megsaldít: megpillant (38/cím) – az életműben máshol nem fordul elő
kapuköz: kapualj, vö. MÉKSz: „épületnek a kapuból az udvarra vagy a lépcsőházba vezető fedett térsége” (38/cím) – az életműben máshol nem fordul elő
jut: 1. Vhová érkezik, kerül. ...*juték eleiben* (38/43); *Nyolc ifjú legény minap úton menvén egy erdőben jutának* (63/2)

A *vidám* és a *szép* gyakorisága igen nagy.

Az utolsó (8.) strófa *Júlia – angyal – istenasszony* rím��orozata fokozással éri el a legmagasabb és legmagasztosabb dimenziót, ez utóbbi kifejezés első személyű birtokos személyjellel (*istenasszonyom*) az életműben csak ebben a versben fordul elő.

33 BALASSI Bálint *Összes művei*, I–II, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951–1955. A továbbiakban: BÖM.

34 *Uo.*, I, 216.

35 *Uo.*

36 BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Klasszikumok). A továbbiakban: BALASSI–KŐSZEGHY.

37 *Uo.*, 452.

38 JAKAB László, BÖLCSKEI András, *Balassi-szótár*, Debrecen, DE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2000 (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 8), <https://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat/balassi/index.html>.

metrika³⁹

Strofikus: háromsoros strófák (a *Balassa-kódex* másolója is így tagolja)
Terjedelem: 8 strófa, összesen 24 sor (Köszeghy Péter szövegkiadása hat sorra törve közli.)

a6a6b7 c6c6b7 d6d6b7 (ún. Balassi-strófa)

A metrikai kontextust tekintve megelőzi kettő Balassi-strófás vers, sorozatban tehát ez a harmadik ilyen metrumú.

HARMINCKILENCEDIK: hogy Juliára találá,
így köszöne neki:
Ez világ sem kell már nékem, nálad nélkül, szép szerelmem etc.
az török „Gerekmez bu dünya sensiz” nótájára

Eckhardt Sándor kiadása

46. (XXXIX.)

Ez világ sem kell már nekem...

Jegyzet: „általában kevés olyan éneke van B. B.-nak, mely oly nagy hatással lett volna utánpótlóra, mint ez.”⁴⁰

Köszeghy Péter kiadása

HARMINCKILENCEDIK

Ez világ sem kell már nékem...

Jegyzet: „A *Harmincnnyolcadik* énekhez való szoros kapcsolódása nyilvánvaló. Ha eltekintünk a különböző versformától, – az előző ének utolsó szava után kettőspontot téve – akár egy költeménynek is felfoghatjuk a két verset.”⁴¹

szóhasználat

egészséggel: köszöntés

térdet fejet neki hajték: hódolattal köszöntöttem (39/23) – az életműben máshol nem fordul elő

metrika⁴²

Strofikus: a *Balassa-kódex*ben kétsoros strófák

Terjedelem: 6 strófa, összesen 12 felező nyolcas verssor

³⁹ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, I–II, dir. Iván HORVÁTH, Paris, Nouvel Objet, 1992 (Ad Corpus Poeticarum), RPHA 0316. A jelenleg elérhető, 7.4. kiadás: <https://f-book.com/rpha/v7/index.php>.

⁴⁰ BÖM, I, 218.

⁴¹ BALASSI–KÖSZEGHY, i. m., 453.

⁴² RPHA 0304

Horváth Iván szerint a8 a8 a8 a8, azaz hat, bokorrímes, négy soros strófából áll.⁴³ E felosztást Szentmártoni Szabó Géza és Kőszeghy Péter szövegkiadásai is átveszik.

Ez az izorímes-izometrikus sorfajta a harmadik leggyakoribb a 16. századi magyar nyelvű költészetben.⁴⁴ Öt Balassi-versnek ez a metruma: 1. *Jelentem versben mesémet...*; 28. *Minap mulatni mentemben...*; 35. *Régi szerelmem nagy tüze...* [oláh nótára]; 39. *Ez világ sem kell már nekem...* [török nótára]; Ó, én kegyelmes Istenem... – ezek eloszlása tehát viszonylag arányos, kettő-kettő az első és a második 33-as sorozatban, egy pedig gyűjteményen kívül maradt fenn.

A fentiekén kívül a 16. század költészetében összesen 62 vers képlete. Az időszakban 1578 táján a leggyakoribb (36 db), főleg *zsoltárokból* (9 db) és *himnuszokban* (21 db), valamint rövidebb *didaktikus és gyülekezeti énekekben* (21 db). A gyakorisága: 1582-ben 8 db, 1592-ben 14 db.⁴⁵ Vagyis a 62 vers közül a legtöbb protestáns gyülekezeti ének, de beletartozik Bogáti Fazakas Miklós öt zsoltára, Ecsedi Báthory István két könyörgése, Homonnai Drugeth Bálint egy zsoltára stb. Kevés kivételtől eltekintve (például Moldovai Mihály éneke, Újfalvi Imre kétstrófás naptárverse) tehát mind egyházi, illetve vallásos vers.

NEGYVENEDIK. Cupidónak való könyörgés,
okul előhozván az salamandra példáját, azt, hogy vagy léssen őhozzá
jó valaha, vagy sem, de mint az salamandra tűz kívül,
ő sem élhet soha az Julia szerelme nélkül
az „Csak búbanat” nótájára.

Eckhardt Sándor kiadása

48. (XL.)⁴⁶

Engemet régólta...

Jegyzet: „A költemény alapgondolatát, a szalamandra, a viasz és a tavaszi virágok hasonlatát a költő Petrarca XVI. canzonéjából merítette (Ben mi credea; lásd cikkemet B. e Petrarca, Corvina 1921, 66). A 22–27. sor gondolata [...] Petrarca egyik szonettjében is megvan (CVIII. In qual parte del cielo). Petrarcahoz hasonlítgatja B. B.-ot már Rimay János is előszavában.”⁴⁷ Eckhardt arra is figyelmeztet, hogy a 4. és a 13. versszak megvan Batthyány Ferenc énekegyvelegében is.⁴⁸

43 HORVÁTH, *Balassi...*, i. m., 120.

44 *Uo.*, 117.

45 *Uo.*, 117–120.

46 Megjegyezném, hogy a versek kronologikus sorrendjének rekonstruálására vállalkozó Eckhardt ezt megelőzően, 47-es sorszámmal a török bejtek fordításait közölte.

47 BÖM, I, 223.

48 *Uo.*, 224.

Kőszeghy Péter kiadása

NEGYVENEDIK

Engemet régolta...

Jegyzet: „Az eddig is inkább az argumentumokon, mint az énekeken végighúzódnó epikus szál megszakad: elkezdődik a szeretett nő ostroma. [...] A trubadúrköltészetben is ismert, majd a petrarkista lírában tovább élő kép az egyes állatokat csodás tulajdonságokkal felruházó ókori-középkori természetszemléletből ered.”⁴⁹ Kőszeghy arra is figyelmeztet, hogy a 12. versszak bekerült az úgynevezett saját kezű versfüzérbe is.⁵⁰

szóhasználat

öszvekulcsolt kézzel: kezét egybekulcsolva, két kezének ujjait egymás közé illesztve (40/73) – az életműben máshol nem fordul elő

hajlott térdel-fővel: térdén állva és fejet lehajtva (40/73) – az életműben máshol nem fordul elő

térde meghajol: hódolata jeléül térdet hajt. ...*az én véghetetlen nagy szerelmemnek valami példáját akartam mégis ez komédiában megmutatni annak, azkinek nevének emlékeztére az igaz szerelemben nagy alázatosan, engedelmesen meghajol mindenkor az én térdem* (Szép magyar komédia, 13/40)

ámen: 40/78; 54/98 (Echo felelete); 94/28; 95/35; 107/40; 114/102

metrika⁵¹

Strofikus: háromsoros strófák (a *Balassa-kódex* másolója nem tagolja sorokra)

Terjedelem: 13 strófa, összesen 39 sor⁵²

a6a6b7 c6c6b7 d6d6b7 (ún. Balassi-strófa)

✱

Vegyük tehát észre, hogy az elbeszélő struktúrában egy csakis Balassi által kitalált, illetve kifejlesztett metrikai sorozatba, a kvázi-heterometrikus Balassi-strófákban írott versek sorozatába a 39. számú vers esetében olyan képlet ékelődik be, amely a 16. századi költészetben a harmadik leggyakoribb (izorímes-izometrikus) metrum, és csaknem kizárólag egyházi vonatkozású tartalmakat hordoz. Olyan archaikus formáról van szó, amely a 16. században dominánsan magyar nyelvű himnuszokban, később zsoltárokból és gyülekezeti énekekben fordult elő. A liturgia énekanyagának kitüntetett metrumba ez. A megelőző (38. sz.) és az *ámen*nel végződő következő (40. sz.) vers változatos (tehát hetero)rímeivel szemben itt minden verssor

49 BALASSI-KŐSZEGHY, i. m., 453.

50 *Uo.*

51 RPHA 0386

52 Jóllehet a spekulatív számítások csak egy véletlen egybeesésre mutatnak rá, ugyanakkor mégis érdekes és talán említésre méltó, hogy a 38–40. versek mikrociklusa összesen 99 sort ad ki: 48 + 12 + 39 = 99 (az *Egy kegyes képében* kezdetű hatsoros strófákkal számolva).

izorímes, és a legegyszerűbb toldalékrímekben (ragrímekben) végződik, mintegy jelezve a *liturgia énekanyagának* archaikusan egyszerű, a gyülekezet számára hozzáférhető formáját. Úgy gondolom, a *Balassa-kódex* 39. számú verse egyenesen azt hiteti el, hogy templomban, pontosabban istentiszteleti helyen játszódik. Egy „kapu közében” jutván találkozik az *angyalábrázatú*, először egyenesen *angyalként* alított Juliával, akinek *térdet-fejet hajt*, miként azt a templomban vagy liturgikus helyeken a szentség imádásakor tesszük. A katolikus rítus szerint, tudjuk, az oltáriszentséget őrző tabernákulum előtt kötelező a térdhajlítás: „Térdet, fejet hajtók, / néked áldást mondok, / hiszem, itt vagy valóban, / e nagy Szakramentumban.”⁵³

A lutheránus liturgia a 18. századig egyáltalán nem határolódott el a térdhajlástól, s az úrvacsorát illetően a mai napig előírja azt. Ezzel szemben a kálvinista gyakorlatban a hívek nem térdelnek, de istentiszteletre érkezve s onnan távozva némán fejet hajtanak.

Mint már említettem, Balassinál háromszor fordul elő a vallásos ihletésű térdhajlítás: a tárgyalt 39. számú vers utolsó strófájában („térdet-fejet néki hajték, / kin ő csak elmosolyodék”); a rákövetkező 40. számú versben, szintén a záróstrófában („Öszvekulcsolt kézzel, hajlott térddel-fővel Juliámnak könyörgék, / Midőn jóvoltától, mint istenasszonytól, kegyelmet reménlenék, / Hogy megkegyelmezne, tovább ne gyötrene, Áment reá kiálték.”); valamint a *Szép magyar komédia* Prológusának ugyancsak a végén: „az én véghetetlen nagy szerelmemnek valami példáját akartam mégis ez komédiában megmutatni annak, azkinek nevének emlékezetére az igaz szerelmemben nagy alázatosan, engedelmesen meghajol mindenkori az én térdem”.

Bár az istentiszteleti rendből elhagyták, a protestáns egyházi énekek szókincsében jól felismerhetően tovább élt a *térd- és főhajlás*. Szenci Molnár Albert zsolttáraiból bőven hozhatunk erre példákat. Szenci Molnár a 22. zsoltárt így fordítja: „Néked szolgálván térdet fejet haytnac, / Es firol fira ök teged uralnac, / Oh nagy Isten!”⁵⁴ Ha mellé teszünk néhány, előzményül szolgáló fordítást, láthatjuk az eltérést: Luther, Ambrosius Lobwasser és Károlyi Gáspár fordításában is csupán térdhajlításról olvashatunk.⁵⁵ A 72. zsolttárban („Előtte térdet fejet haytnac”) és a 95. zsolttárban („Néki térdet fejet haytsunk”) is ugyanezt a formulát használja,⁵⁶ míg az idézett német fordításokban és Károlinál ezeken a helyeken is csak meghajlásról, esetleg térdre esésről van szó. Szenci Molnár Albert viszont bővít (*per adiectionem*), nála olyankor is *térdhajlás* szerepel, amikor a forrásszövegek egyikében sincs erről szó, máskor pedig kifejezetten a *térdet-fejet hajt* kifejezést használja, noha az előzmé-

53 *Éneklő Egyház*, 172. sz.

54 SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 6), 63 (118–120. sor).

55 Luther: „werden Kniee beugen”; Lobwasser: „Sich bücken werden”. Az általam használt források: Martin LUTHER, *Deutsche Bibel*, 10/I, *Die Übersetzung des Dritten Teils des Alten Testaments (Buch Hiob und Psalter)*, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1956 (D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe), Psalm 22, Vers 30; Ambrosius LOBWASSER, *Der Psalter des Könighchen Propheten Davids, In deutsche reymen verstendiglich vnd deutlich gebracht*, s. l., 1573, Psal. 22, Vers 15.

56 SZENCI MOLNÁR, i. m., 72. zsolttár, 34. sor; 95. zsolttár, 17. sor.

nyekből csak a meghajlás, térdhajtás olvasható ki. Nyilván olyan formulát használ, amit a korabeli egyházi gyakorlatból ismert.

IV. Protestáns istentiszteleti helyek

A lutheránus templom, Luther szerint, nem szakrális, hanem liturgikus tér. Lehet templom egy erdei tisztás, egy tér, egy udvar is. A *Deutsche Messe vnd Ordnung* (1526) határozottan megengedő e tekintetben: sem az istentiszteleti rendet, sem a gyülekezeti helyet nem írja elő szigorúan:

„az evangélikus rendtartás azonban ne mindenféle népség előtt a téren történjék, hanem csak azok számára, akik az evangéliumot tettel és szóval elismerik, nevüket adják és egy *házban* [in einem Haus] imára, olvasásra és a szakramentum fogadására összegyűlnek. [...] A rendtartás külsődleges dolog, legyen olyan, amilyennek tetszik”.⁵⁷

Luther később több helyen, a 22. zsoltár magyarázatában⁵⁸ pedig igen nyomatékosan szól arról, hogy az egyház, ezzel a templom, sem helyhez, sem személyhez nem kötött (*ablata sint omnia loca, tempora, persone*).⁵⁹ Az *Asztali beszélgetésekben* ezt írja a templom épületéről: „Feine messige kirchen mit nidrigen gewelben sind die besten pro contionatoribus et pro auditoribus.”⁶⁰ Sólyom Jenő az evangélikus templom magyarországi történetéről szóló nagyszabású tanulmányában a következőket írta:

„Nem a külső, nem a nagyság, nem a hivatalos elnevezés a fontos, hanem az, hogy van-e egyáltalán szent helye a gyülekezetnek, ahol hallgathatja az evangéliumot [...] Ez teszi az egyház gyülekezőhelyét templommá. Nos, az evangélikus templom hazai története lenyűgöző bizonyosság arról, hogy a templomnál fontosabb az evangélium tiszta hirdetése. [...] Mikortól mondhatjuk mégis egy templomra, hogy az

57 „Evangelistischen Ordnunge [...] müsste nicht so öffentlich auff dem Platz geschehen vnter allerley Volck / sondern die jenigen / so mit ernst christen wollen sein / vnd das Euangelium mit Hand vnd Mund bekenen / müssten mit Namen sich einzeichnen / vnd etwa in eim Hause / alleine sich versamlen / zum Gebet / zu lesen / zu treuffen / das Sacrament zu empfangen / vnd andere Christliche werck zu üben”, „Ordnung ist ein eusserlich ding, sie sey wie gut sie wil”. Martin LUTHER, *Deutsche Messe vnd Ordnung Gottesdiensts* = M. L., *Der dritte Teil aller Bücher vnd Schrifften des thewren seligen Mans*, Jena, Donatum Richtzenhan, 1573, 278a, 284b. Kiemelés tőlem – Ö. P.

58 Martin LUTHER, *Schriften*, 31/I, *Psalmenauslegungen* (1529/32), Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1913 (D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe), 353–367.

59 „Dich will ich preisen in der grossen Gemeinde” (Felőled lesz dicséretem a nagy gyülekezetben), Psalm 22,26 Carl Axel AURELIUS, *Verborgene Kirche: Luthers Kirchenverständnis aufgrund seiner Streitschriften und Exegese 1519–1521 = Arbeiten zur Geschichte und Theologie des Luthertums*, begründet von Werner ELERT und Karl Heinrich RENGSTORF, Neue Folge, Bd. 4, Hannover, 1983.

60 Martin LUTHER, *Tischreden 1531–46*, III, *Tischreden aus den dreißiger Jahren*, Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1914 (D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe), 611, Nr. 3781.

már evangélikus templom? Attól fogva, hogy evangélikus istentiszteletet tartanak benne.”⁶¹

Ennek gyakorlati megvalósítására a 16. századi Magyarországon is találunk példákat. Kecskeméten „1564-ben egyességet kötöttek egymással a »pápista hitön valók« és a »Luter [!] körösztvények«, s megállapították, hogy az öreg kőtemplomot az evangélikusok ezentúl a római katolikusoknak engedik [...] Akkor a reformáció hívei fából építettek maguknak istentiszteleti helyiséget”.⁶² A hódoltsági területen „a török ítél a templom használata feletti versengésben”, Szegeden például „a ferencrendi barátok kénytelenek átengedni templomuk egy részét az evangélikusok használatára”.⁶³ De a templomok közös használatára nem csak a török uralom alatti területen találunk példát. „Sopronban részint megosztottak a templomokon az evangélikusok és a római katolikusok, részint ugyanazt a templomot használják közösen. Az 1560-as, 1570-es években az evangélikusok használják [...] a Szent Mihály-templomot pedig úgy, vasárnap kora reggel római katolikus misét olvasnak benne, délelőtt viszont az evangélikusok tartják ott istentiszteletüket.”⁶⁴

Tudjuk, hogy Bornemisza Péter is sokszor prédikált templomon kívül, magánházakban, például Nagyszombatban, Ungváron, valamint Pozsonyban, az országgyűlés idején. Erre több helyen is utalnak a források:

„noha sokszor mindennap kétszer is prédikáltam nagyságtok cselédi előtt, de soha csak ingyen sem saldítottam, hogy meg unta volna az gyakran való prédikációt”.⁶⁵

„Én láttam Pisoni gyűlésben oly urat, hogy ki az ő prédikátorát tiltotta, hogy ne prédikállana ott Posonban, Császár ott lévén [...]. De amaz tudván tisztit és az Úr Isten akaratját, *mindenőtt prédikált*”.⁶⁶

„Láttam Somi Borbálát Bamphi Lászlónét, Betzko várába, ki hosszú betegségébeis mind untalan engemis hozzá hívatott messzünnen is prédikálni, és az Úr Vacsorájával éltetni”.⁶⁷

61 SÓLYOM Jenő, *Az evangélikus templom története Magyarországon = Evangélikus templomok*, szerk. KEMÉNY Lajos, GYIMESY Károly, Bp., Athenaeum, 1944, 69–97, 70.

62 *Uo.*, 74.

63 *Uo.*, 75.

64 *Uo.*

65 BORNEMISZA Péter, *Másik része az evangeliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...*, Sempte, 1574 (RMNy 355), (3)ijj/b (a Somi Borbálának írt ajánlás). NB. *megsaldít*: megpillant – Balassi Bálintnál is előfordul egyszer, a 38. számú vers címében.

66 BORNEMISZA Péter, *Ötödik és utolsó része az Evangeliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...*, Detrekő, Mantskovit Bálint, 1579 (RMNy 432). Szintén az ajánlásban: „Nemzetes és Nagyságos Ungnad Christoph Uramnak [...] és az ő isten szerint való Házas Társának, Nagys. Losonczi Anna Asszonomnak” (1579. február 22.).

67 BORNEMISZA Péter, *Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett Evangéliomból*, Detrekő–Rárbok, 1584 (RMNy 541), 565a.

Az úgynevezett *vándorprédikátorok* gyakorlatáról a következőt lehet tudni: „A források arról beszélnek, hogy nem templomban, hanem valahol a városkapu előtt, valamelyik nagy fa alatt, valakinek a házában prédikálnak. Legtöbbször egyszerű emberek voltak, és működésük sokáig tartott” – írja Péter Katalin.⁶⁸ Egységesen feldolgozott magyar vonatkozású templomtörténeti monográfia hiányában a további, töredékes példákat említeném meg, a teljesség igénye nélkül.

Az 1523 tavaszára összehívott országgyűlés LIV. törvénycikke törvény szerint fej- és jószágvesztéssel kell büntetni a lutheránusokat.⁶⁹ Az 1525. évi országgyűlés ezt megerősítette, a király azonban egyik esetben sem. Így, Szalkai László és Werbőczy István együttes igyekezete ellenére, Magyarországon nem végeztek ki Luther-követőket vagy -szimpatizánsokat. De a protestánsok, hacsak nem foglaltak el erővel templomokat (erre, tudjuk, vannak hiteles forrásaink), akkor nem építettek, később nem is építhettek saját templomot. A reformáció korai és későbbi időszakában egyaránt súlyos megpróbáltatások érték őket: „Oláh Miklós esztergomi érseknek 1559-ben sikerült egyszerre 300 egyházból kiűzni a prédikátort, tanítót. Ez a Mátyusföldén, a Csallóközben történt.”⁷⁰ A soproni evangélikus gyülekezettől 1584-ben elvették templomaikat, a hívők több mint két évtizedig, 1606-ig Nyékre és Sopronkeresztúrra jártak istentiszteletre. Papjaiknak ide kellett menekülniük az üldözés elől.⁷¹

A későbbi korlátozó intézkedésekről már bőséges forrásaink vannak: a protestánsok nem építhettek magasabb épületet, nem építhettek tornyot, nem nyithattak az utca felől templomkapura emlékeztető bejáratot, nem használhattak követ építőanyagként, így fával, leginkább vörösfenyővel dolgoztak, amely gyantatartalma miatt kiválóan alkalmas volt az épület felhúzására. Az 1606-os bécsi béke Első cikkelyének 2. §-a ugyan garantálni kívánta a vallásbékét („az előbb említett összes karoknak és rendeknek az ő vallásuk szabad gyakorlata és használata megengedve legyen, de a római katolikus vallás sérelme nélkül és hogy a római katolikusok papsága, templomai és egyházai érintetlenül és szabadon maradjanak”),⁷² de mindez, természetesen, a földesurak jogainak fenntartásával történhetett csak.⁷³

68 PÉTER Katalin, *A reformáció: Kényszer vagy választás?*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004, 66–67.

69 „[A] király, mint katolikus uralkodó, valamennyi lutheránust, ugyszintén pártfogóikat és párthíveiket, mint nyilvános eretnekeket és a szentséges Szűz Mária ellenségeit fejevétel és jószágvesztéssel büntesse”. ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., Genius Kiadás, [1922], 30 (közli a törvénycikk eredeti szövegét is); illetve ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiotól kezdve, I, A reformatiotól a bécsi békéig (1523–1608)*, Bp., Franklin Társulat, 1880 (Protestans Theologiai Könyvtár), 14.

70 RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet, I, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, Magyar Református Egyház, 1938 (Református Egyházi Könyvtár), 324; SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Győr, Keresztyén Igazság, 1939 (A Keresztyén Igazság Könyvtára), 64.

71 Vö. PAYR Sándor, *A soproni evangélikus egyházközség története, I, A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig*, Sopron, Soproni Ág. Hitv. Evang. Egyházközség, 1917.

72 *Magyar törvénytár: 1526–1608. évi törvéncikkek*, ford. KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen, jegyz. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin Társulat, 1899 (Corpus Juris Hungarici – Magyar törvénytár 1000–1895: Millenniumi emlékkiadás), 61.

73 „[A] magyarországi városok talán azért maradtak legtöbb nyugati társukkal ellentétben

A főpapság rendje ellentmondott annak, hogy a vallás szabad gyakorlata templomokkal együtt (*una cum templis*) váljék lehetővé. Pázmány Péter is úgy érvelt 1620-ban, hogy a vallásban való szabadsághoz nem tartozik hozzá a templom használatának szabadsága.⁷⁴ Győrtől a század közepéig nem építhetnek maguknak templomot az evangélikusok.⁷⁵

„Pozsonyban azt a másfél évet kivéve, amikor Bethlen Gábor oltalma alatt temploma lehetett az evangélikus egyháznak, csak *magánházakban* tarthatott az evangélikus gyülekezet istentiszteletet egészen 1638-ig. [...] Ekkorra sok küzdelem, sorozatos tilalmaztatás után megépülhetett egy istentiszteleti helyiség, ennek azonban hivatalosan oratórium, imaház volt a neve, *tilos volt rá a templom nevezet*. [...] Pázmány Péter, megtekintve az imaház tervét, kifogásolta, hogy az épület egyik oldala félkör alakúra van tervezve a sanctuarium és a chorus részére. Utóbb a városnak meg kellett ígérnie, hogy [...] e helyen tornyot nem emel, sem sanctuariumnak s chorusnak itt nem enged helyet. [...] Az ablakok és a bejáratok ne boltíveket, hanem merő négyszögletes ablakot kapjanak.”⁷⁶

Jóllehet, mint Sólyom is írja, ekkor „a város lakosságának többsége evangélikus vallású. Hasonlóképpen csak »imaházat« emelhet a város 1658-ban is”. Ezt „1672-ben erőszakkal vették el tőlük”.⁷⁷ A templomtörténet mélypontja a 17. század utolsó harmada. Ismét Sólyom Jenőt idézem:

„Az 1670-es években elkövetkezik Magyarországon az anyaszentegyház eddigelé legsúlyosabb megpróbáltatása. [...] Néhány hónapig az egész királyságban Sopron az egyetlen helység, amelyben szabad evangélikus istentiszteletet tartani, *de azt is csak egy udvarban*. Az evangélikus gyülekezetet megfosztották templomaitól. Előbb Lackner Kristóf-háznak, majd Eggenberg hercegnő házának udvara lett az istentiszteletek otthona. [...] Időközben *fatemplomot* épített egy udvarban a gyülekezet, de 1674 szeptemberétől 1675 végéig azt sem használhatta.”⁷⁸

Összegezve tehát: a türelmi rendelet (1781) előtt az evangélikusok nem rendelkeztek országos szervezettel, nem voltak kiemelt egyházi központjaik, nem voltak egyház-

evangélikusok, mert így eredetileg katolikus templomaikon alig kellett változtatniuk”. PÉTER, i. m., 39.

⁷⁴ PÁZMÁNY Péter, *Falsae originis motvum Hvngaricorum svccincta refvtatio. Az magyar orszagi tamadasoknak hamissan költött eredetinek rövid velős hamissitasa*, Bécs, 1620 (RMNy 1202).

⁷⁵ SÓLYOM, i. m., 83.

⁷⁶ Uo. Kiemelés tőlem – Ö. P.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo., 84. A második kiemelés tőlem – Ö. P.

megyéik. Istentiszteletet azonban üldözésük ideje alatt is tartottak, gyakran *magánházakban, udvarokban* vagy *kapualjakban*. A várostörténeti szakirodalom szerint nyilvánvaló, hogy a gótikus és reneszánsz kapualjak a társadalmi élet és a kereskedelem fontos helyei voltak, így méretüknél fogva is alkalmasak voltak a gyülekezet befogadására. Az istentisztelet helyeiről s köztük a legismertebbről, a soproni Eggenberg-ház udvaráról és hosszú *kapuközéről* ezt írja a mérvadó szakirodalom:

„A legtöbb egykori, fából emelt istenházáról csupán a korabeli krónikák, elsárgult, régi rajzok és írások tudósítanak [...]. Az imaház hosszú időn keresztül *mindig polgárház udvarában állt*; lényegében *soha nem volt önálló épület*, az oldalsó lezárást a szomszédos házak tűzfala adta. Meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen istentiszteleti helyeknek Sopronban régi hagyományai voltak: 1676-ig például a Szent György utca 12-ben, az Eggenberg-ház udvarán [...] folyt a szertartás; a teret hatalmas ponyvával fedték le, ennek tartószerkezetei még ma is fellelhetők.”⁷⁹

A nemeskéri fatemplom esetében a túlságosan „templomszerű” megoldásokat (pl. ol-tár felállítása a szentélyszerű térbővületben) a vármegyei ügyész nem engedélyezte. Az épület lefedése csak alacsony, kettős nyeregtető lehetett, „nehogy az istenháza kiemelkedjék a környező, alacsony házak sorából”.⁸⁰

V. Következtetés

Azt állítom határozottan (ám talán nem tudtam mégsem kellőképpen bizonyítani), hogy Balassi Bálint Petrarcát rejtett (*disszimulatív* vagy mondhatni *aenigmatikus*) módon *utánozva* találkozott Júliájával egy templomban, illetve az istentiszteletnek használt *liturgikus térben*. Ha Balassi Bálint direkt módon hivatkozott volna Petrarca-ra (például mondjuk így: amiképpen Petrarca Laurával, azonképpen én is *templomban* találkoztam ezzel a földöntúlivá magasztalt lénnel, Júliával), akkor durván megsértette volna a Petrarca leveleiben is tematizált *imitatio auctorum* szabályait. E szabályok szerint ugyanis az elődöket és a kortársakat vagy *transzformatív* (átalakító), vagy *disszimulatív* (elrejtő), vagy *aemulativ* (versengő) módon lehet (és szabad)

79 WINKLER Gábor, *Építészettörténeti áttekintés* = DERCSENYI Balázs et al., *Evangelikus templomok Magyarországon*, Bp., Hegyi & Társa, 1992, XXVII–XLV, X Kiemelések tőlem – Ö. P. A *kapualj* szélessége az utcai bejáratnál: 4 méter, az udvarhoz való csatlakozásnál 5,6 méter, hossza 12,3 méter (kb. 59 m²). Az udvar négyzet alakú, az árkádokig 7,5 × 7,5 méter (56,25 m², kisebb tehát, mint a kapualj), az árkád pilléreinek vastagsága 0,7 méter, maga a fedett (körfolyosós) árkád 1,1 méter. Összesen tehát mintegy 116 m² állt a gyülekezet rendelkezésére. A vonatkozó kísérletek szerint egy négyzetméteren, nagyon szorosan összezárva, legfeljebb 4 ember állhat, így a kapualj és az udvar maximális befogadóképessége 464 fő. De ez nyilván illuzórikus, annyi lutheránus hívő valószínűleg nem volt. A két korábban leégett fatemplom helyén 1782–1783 között épült soproni evangélikus templomban (mely ma az ország harmadik legnagyobb evangélikus temploma) ugyanakkor már 2500 ülőhely van.

80 Uo. XXXIV.

követni. Balassi vagy Petrarcától függetlenül, vagy éppen az ő elhíresült találkozását rejtett módon utánozva templommá alakított egy protestáns istentiszteleti helyet, egy *kapuközt*.

Egy tudós barátomtól, a pécsi Jankovits Lászlótól veszem kölcsön az utolsó mondatokat. Ő Balassi Bálintról és Rimay Jánosról beszélt, én, szereplőit módosítva, most Petrarcáról és Balassi Bálintról: „Ahhoz, hogy Petrarcát valaki megérthesse, igazi költőnek kell lennie. Magasra van téve a mérce, lássuk be.”⁸¹

81 JANKOVITS László, *Az elme éle és bársonya: Adalékok Rimay Balassi-elogiumának értelmezéséhez* = *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2010, 343–348, 343.